

*Данник Катерина Олександрівна,
аспірант Київського національного
університету культури і мистецтв
katlina17@gmail.com*

ХАЧКАРИ – САМОБУТНІ ПАМ'ЯТНИКИ ВІРМЕНСЬКОГО НАРОДУ

Мета роботи. Дослідження присвячене характеристиці каменерізного мистецтва вірмен, розкриттю його витоків, особливостей побутування хачкарів на автохтонній території й в межах України. **Методологія** дослідження полягає у історико-порівняльному аналізі вірменських пам'яток сакрального мистецтва від давнини до наших днів. Для збору первинної інформації про хачкари було використано метод інтерв'ювання та анкетування духовних пастирів вірменських церков різних областей України. **Наукова новизна.** Вперше обстежені, систематизовані й описані сучасні хачкари України. **Висновки.** Виявлено, що хачкари відігравали важливу роль у християнізації Вірменії. Простежено історичні етапи типологічного розвитку хачкарів. Вперше задокументовано усі відомі освячені хачкари (окрім надгробних), що зведені в Україні за роки незалежності. Доведено, що в Україні широко представлено сакральне мистецтво хачкарів, яке заслуговує подальшого наукового аналізу у контексті явищ і процесів міжетнічної культурної взаємодії.

Ключові слова: вірмени, культура, етнос, мистецтво, хачкар, сакральна скульптура, вірменська архітектура, декоративний орнамент.

Данник Катерина Александровна, аспирант Киевского национального университета культуры и искусств

Хачкары – самобытные памятники армянского народа

Цель работы. Исследование посвящено характеристике каменерезного искусства армян, раскрытию его истоков, особенностей существования хачкаров на автохтонной территории и в пределах Украины. **Методология исследования** заключается в историко-сравнительном анализе армянских памятников сакрального искусства от древности до наших дней. Для сбора первичной информации о хачкарах был использован метод интервьюирования и анкетирования духовных пастырей армянских церквей разных областей Украины. **Научная новизна.** Впервые обследованы, систематизированы и описаны современные хачкары Украины. **Выводы.** Выявлено, что хачкары играли важную роль в христианизации Армении. Прослежены исторические этапы типологического развития хачкаров. Впервые задокументированы все известные освященные хачкары (кроме надгробных), возведенные на Украине за годы независимости. Доказано, что на Украине широко представлено сакральное искусство хачкаров, которое заслуживает дальнейшего научного анализа в контексте явлений и процессов межэтнического культурного взаимодействия.

Ключевые слова: армяне, культура, этнос, искусство, хачкар, сакральная скульптура, армянская архитектура, декоративный орнамент.

Dannyk Kateryna, postgraduate Kiev National University of Culture and Arts

Khachkar - original monument of the armenian people

Purpose of Research. The research is devoted to the characterization stone-carving art of Armenians, to revealing its sources, existence of cross-stones features on the indigenous territories and in Ukraine. **Methodology.** The research methodology had been conducted historical and comparative analysis of Armenian monuments of sacred art from antiquity to the present day. To collect initial information on the cross-stones method the author has used interviews and questionnaires of spiritual leaders of Armenian churches in different regions of Ukraine. **Scientific Novelty.** The first time in Ukraine the author has examined, systematized and described modern Khachkars. **Conclusions.** The author has made the following conclusions. Khachkars played an important role in the Christianization of Armenia. The historical stages of typological cross stones were researched. The author is the first who has documented all known sanctified Khachkars (except gravestones), which are in Ukraine since independence. The author has proved that in Ukraine the sacred art cross stones are widely represented and they deserves further scientific analysis in the context of the phenomena and processes of inter-cultural interaction.

Key words: Armenians, culture, ethnicity, art, Khachkar, sacred sculptures, Armenian architecture, decorative ornament.

Актуальність теми дослідження. Проблематика даного дослідження пов'язана зі збереженням та збагаченням скарбниці історико-культурних пам'яток України та потребою в плідній міжетнічній взаємодії з метою загальнодержавного розвитку. Узята до уваги самобутня пам'ятка вірменського народу, широко представлена в Україні, і є унікальним зразком сакрального мистецтва.

Мета роботи пов'язана з висвітленням зразків сакральної пам'ятки каменерізного мистецтва вірмен в межах сучасної України.

Виклад основного матеріалу. Вірменія – гірська країна, основним матеріалом для творчості якої виступає камінь. Вірменський туф оспівується у багатьох поетичних творах. Дивовижний камінь,

що інколи символізує місто Єреван, яке ще називають «рожевим містом» за кольором каменю, згадує у своїй прозі й український письменник В. Гроссман [5]. Вірменська поезія порівнює каменярів з композиторами, що змушують камені співати. Одним із кращих зразків вірменської кам'яної скульптури є хачкар, що дослівно перекладається як кам'яний хрест (хач – хрест, кар – камінь). Хачкар має вигляд меморіальної кам'яної плити з різьбленим хрестом на лицьовій стороні, що супроводжується орнаментами [13, 27]. Щирими поетичними рядками оспівує хачкари український поет Б. Чічібабін, порівнюючи їх з одного боку з неземними речами, а з іншого – ототожнюючи з вираженням національного вірменського духу [3, 47].

Хачкар привертав увагу багатьох вчених, серед яких: А. Якобсон [14] (висвітлив історичні аспекти формування архітектурної пластики хачкарів), В. Казарян (здійснив ґрунтовний аналіз витоків і генезису хрест-каменів) [9], А. Довлатбекян (простежив розвиток мистецтва хачкарів і їх художніх) [7], тощо. Хачкари в Україні досліджували такі науковці: Я. Дашкевич (хачкари Львова та Кам'янця-Подільського)[6], І. Гаюк (виявлення пам'яток матеріальної культури в музейних фондах України)[7], Т. Саргсян (в контексті комплексного монастиря Сурб Хач) [13], А. Байтбурський (хачкари та розписи вірменського храму Знамення Божої Матері у Грушівці) [2], А. Гаврилова (хачкари з фондів Феодосійського краєзнавчого музею), М. Арсенян (аналіз хачкарів в Україні з точки зору храмової архітектури)[4].

Мистецтво створення хачкарів у 2010 р. включено у репрезентативний список ЮНЕСКО з нематеріальної культурної спадщини людства. Розмаїття вірменських етнічних орнаментів і візерунків, поряд із християнською тематикою створюють унікальний витвір мистецтва, що несучи сакральний характер, виконує також роль окраси місцевості. А. Якобсон зазначає що у Вірменії хрест-камені цінні для істориків важливими написами і як унікальне досягнення вірменського монументального мистецтва. Вчений підкреслює, що хачкари зі своїм багатом декором є явищем специфічно вірменським, незнайомим навіть сусідній Грузії [14, 8].

Новизна дослідження полягає у висвітленні та територіальному розмежуванні хачкарів, що були зведені в незалежній Україні.

Для розуміння витоків культури хачкарів варто проаналізувати період зародження християнства у Вірменії. Язичницький період у Вірменії мав ряд особливостей, які ускладнювали зародження християнської релігії. Однак, зважаючи на те, що Вірменія – перша країна в світі, що прийняла християнство як державну релігію в 301 році, можна зазначити, що діяльність по залученню до нової релігії була досить ефективною. Вагому роль в розповсюдженні християнства серед вірменського населення відігравали хачкари, що значно видозмінювались з плином часу. По-перше, через язичницькі традиції, які передбачали поклоніння під відкритим небом, неофітів лякали закриті храми, що унеможливлювало проведення християнських служб в церкві. Розміщення хачкарів поза храмом сприяло християнізації суспільства. По-друге, вірменська церква популяризувала зображення хреста без розп'яття, зважаючи на те що страта через розп'яття вважалась ганебною, а неофітам важко було сприйняти одночасно могутнього бога, який пішовши на самопожертву дозволив себе розп'яти. Для того щоб неписьменна людина краще розуміла біблійні події, на стінах храмів а також на хачкарах переважали зображення цих подій. По-третє, завдяки давній звичці язичників поклонятись дерев'яним та кам'яним божествам, хачкар не сприймався ними як щось нове і незвичне [11].

Як правило усі хачкари повернуті на захід та мають обов'язковий елемент – зображення хреста. Існує різниця між зображеннями хрестів православної, католицької та вірменської апостольської церков. православний хрест окрім горизонтальної і вертикальної риски містить меншу горизонтальну риску, що розміщена зверху і ще одна знизу, спрямована донизу. Верхня риска означає місце напису Понтієм Пілатом «Ісус Назаритянин – цар юдеїв». Нижня риска позначає місце, де були розп'яті ноги Христа. Канонічний католицький хрест зображується з розп'яттям, що символізує страждання, самопожертвування, муки та жертвовність Христа. Канонічний вірменський апостольський хрест має лише дві риски, тому що вірмени вклоняються хресту без розп'яття, маючи на увазі Христа, що вже вознісся з хреста.

Стели з зображенням християнських святих поступово заміняли язичницькі святині. На стовпах і колонах вже у V-VIII ст. зображувались об'ємні хрести, які А. Довлатбекян називає прототипом сучасних хачкарів [7, 11]. Перший надписаний хачкар, що дійшов до нашого часу, датований 879 р. був зведений царицею Катраніде і зараз знаходиться в язичницькому храмі сонця Гарні. Процес еволюції хачкару привнесив в його вигляд і зміст нові значення. В ранньохристиянській Вірменії хрест-камінь мав вигляд рівнобічного хреста в межах кола, що розміщувався як окремий пам'ятник або як вбудовувався в стіни храму. Хрест означав сонце, промені якого освітлюють рослини і тварин, що стало передумовою сучасного вигляду хачкару. У IV-V ст. стели з зображеннями хреста почали зводити як надгробний чи

присвячений певній події камінь. Протягом X-XIII ст. мистецтво створення хачкару досягло найбільшого розквіту. Розпочинаючи з XIII ст. на хачкарах почали зображувати інші елементи окрім хреста і орнаментів: святих, значні події, тощо (святий Саркіс, святий Геворк, святий Вартан) [9, 432-434]. Розкіш тогочасних хачкарів зумовлена тим, що багаті купці зводили хачкари для своїх померлих родичів, намагаючись зробити надгробок якомога розкішним, щоб показати свої фінансові можливості. Таким чином, на хачкарі не часто зображувався підпис майстра, натомість замовник стели залишав по собі довговічну згадку [10, 31-32]. В середньовіччі існував цілий обряд зведення хачкара. Сьогодні від цього ритуалу залишилось тільки освячення, що може бути виконано лише єпископом. Теперішній ритуал освячення розпочинається омовінням водою та вином і супроводжується читанням псалмів. Після цього промовляються молитви і хачкар освячується міро. Найвідомішими майстрами середньовіччя, що відзначились створенням хачкарів були такі: Вецік, Хачінек Анеци, Сіранес, Момік. Створенням хачкарів займались не лише прості люди, а й священники і навіть єпископи [12].

Щодо мотивів встановлення хачкарів, то їх міг звести будь-який віруючий, і це не суперечило християнській ідеології. Кам'яна стела із зображенням хреста споруджувалась з нагоди багатьох приводів: зокрема, на честь завершення будівництва свійської чи церковної будівлі, війни (на честь перемоги, участі, чи загиблих воїнів), релігійної події (навернення до християнства, містичне видіння). Приводом для встановлення могла бути економічна, адміністративна, суспільна чи навіть особиста подія (закладення садів, нових міст, угода про розподіл кордонів, отримання посади, народження дитини).

Мандруючи, займаючись торгівлею чи тікаючи від загарбників, вірмени опинялись на українських теренах. Продовжуючи давні традиції, переселенці прагнули відтворити своє мистецтво, де б вони не опинились. Численні хачкари збереглись до нашого часу на території монастиря Сурб Хач (що у Старому Криму), у Львові, Кам'янці-Подільському, та в інших осередках, де проживали вірмени. М. Арсенян зазначає, що в Україні є низка вмурованих хачкарів (зокрема, у Львівському вірменському кафедральному соборі Успіння Пресвятої Богородиці, храмів у Грушівці, Білгороді-Дністровському тощо) [1, 30]. Так, вмурований хачкар, що знаходиться у стіні Миколаївської церкви в м. Кам'янці-Подільському (нині належить Московському патріархату), є невеличким кам'яним хрестом (20x25 см) в оточенні рослинного орнаменту. Однак, навіть така пам'ятка є обов'язковим місцем відвідання багатьох вірменських паломників. Таким чином впродовж активного розселення вірмен на українські терени XI-XVII ст., хачкари зводились, чи, інколи навіть приносились з Вірменії.

Новітній етап у житті України розпочався від здобуття незалежності у 1991 році. Цей етап умовно можна назвати початком відродження мистецтва хачкарів в Україні. Враховуючи сакральну мету встановлення хачкарів та їх зовнішній вигляд, закінчення радянської атеїстичної пропаганди сприяло розвитку даного архітектурного напрямку. В умовах культурного відродження України, та завдяки її сприятливій етнорелігійній політиці, з 1994 року спостерігається активізація громадської діяльності вірмен. Ці зрушення призвели до збільшення кількості культурно-релігійних пам'яток. За роки незалежності в Україні було споруджено більше 45 хачкарів (не враховуючи надгробки). За допомогою звернення до Глави Української єпархії Вірменської Апостольської церкви в Україні та наданій ним первинній інформації, автором було досліджено хачкари, їх локацію, призначення, благодійників, та хронологічні дані щодо освячення. Найбільша кількість хачкарів у сучасній Україні зосереджена на сході, півдні та південному сході України, що пов'язано з чисельністю та активністю вірменських громад.

У Києві встановлено три хрест-камені, два з яких знаходяться на території столичної вірменської церкви Србоц Наатакац. Пам'ятку зведено на місці де височітиме собор, а інший хачкар, що стоїть поряд, освячено до дня жалоби за жертвами геноциду у 2015 р. Третій хачкар зведено у 2016 р. у сквері біля Костелу Святого Миколая.

У західному регіоні України хрест-камені зведені в м. Ужгород (освячено в 2015 р. до сотої річниці пам'яті жертв Геноциду), в Чернівцях (до 25-ої річниці землетрусу в Спітаку, споруджено у 2015 р.). Хачкари Львова, переважно знаходяться у дворі Вірменського Кафедрального собору Успіння Пресвятої Богородиці. Перший хрест-камінь привезений до 90-ліття геноциду з Вірменії, та освячений у 2006 р. Другий хачкар встановлено на честь захисників вітчизни у 2016 році.

У Дніпрі знаходяться два хачкари, перший з яких освячено в 2007 р. і встановлено на території церкви ім. святого Григорія Просвітителя в пам'ять про невинних жертв вірменського народу. Другий хрест-камінь споруджено у 2015 р. до столітньої річниці геноциду. Хачкар міста Нікополя, що зведений у 2008 р. та приурочений до дня пам'яті жертв геноциду, 4 січня 2011 року було зруйновано вандалами.

У місті Одеса освячено п'ять хрест-каменів, три з яких датовані 1995 роком. Один – присвячено жертвам землетрусу в Гюмрі (благодійники М. Сукіасян і В. Єраносян). Решта хрест-каменів зведені на честь відкриття вірменської церкви ім. Святого Григорія Просвітителя. Ще два хрест-камені зведено в 1998 та 2015 рр. в пам'ять про жертв Геноциду вірмен.

В Запоріжжі знаходиться два хачкари на теренах церкви святої Богоматері Марії, один з яких присвячений жертвам Геноциду.

У місті Харків освячено два хачкари: перший – встановлено на території вірменського храму 1 липня 2001 р., до дня відзначення 1700-ліття прийняття Вірменією християнства (благодійник – С. Адамян). Другий хачкар зведено у 2015 р. коштом пастви до століття Геноциду вірмен. В міському сквері Полтави зведено хрест-камінь у 2015 р., до 100-річчя пам'яті жертв Геноциду вірмен.

Черкаський хачкар освячено у 2005 р., до 90-ліття жертв Геноциду вірмен. В місті Чернігів хрест-камінь освячено в 2016 р. і встановлено у дворі церкви Різдва Христового до дня Геноциду вірмен. У Кропивницькому хачкар освячено до 100-ліття Геноциду вірмен, у 2015 р.

У 2016 р. встановлено ще два хачкари у с. Райки Бердичівського району, та в м. Славутич (2016 р.).

На сході України освячено дещо більше хачкарів. В місті Святогірськ встановлено два хрест-камені: перший зведено у 2006 р. (в дворі місцевої лаври), а другий виконує функцію надгробка і розміщений біля вірменської каплиці.

У Макіївці встановлено чотири хачкари у 1998 р., що знаходяться на території Святої Вірменської церкви. Перший хрест-камінь – це пам'ятний подарунок від жителів Шираку; другий хачкар – «Аменапкич» (рідкісний вид пам'ятки, яких у Вірменії нараховується лише 3, ще один знаходиться в Україні). Третій хрест-камінь має форму вірменської літери «Е» (вірменською це ім'я Імануїл, означає «Бог з нами»), майстер – К. Калантарян, благодійник С. Асатрян. Ще один хачкар встановлений в пам'ять про жертв Геноциду вірмен. В місті Єнакієво освячено хрест-камінь у 2010 р. від родини Кечіян для члена сім'ї. 24 квітня 2016 р. в Єнакієво освячено ще один хачкар в пам'ять про 100-ліття Геноциду вірмен та невинних жертв на Донбасі.

У місті Шахтарськ встановлено хрест-камінь у 2013 р., присвячений геноциду вірмен (благодійник Н. Сімонян). В Костянтинівці освячено два хачкари: у 2013 р. (благодійник – П. Шгоян) та у 2014 р. (присвячено жертвам землетрусу в Гюмрі 1998 р., благодійник – А. Даніелян). В Луганську встановлено два хрест-камені: у 2006 р. від родини Андріасян своєму родичу, та на місці будівництва церкви.

Хачкар в Маріуполі освячено у 2006 р. (благодійник Г. Яйлоян) в пам'ять про жертв Геноциду, і встановлено у дворі каплиці «Аменайн Србоц». У Миколаєві знаходяться три хрест-камені: перший – присвячений жертвам репресій 1936-1939 рр., другий – до 100-ліття річниці Геноциду вірмен (споруджено у 2015 р.). Третій – присвячений українцям, росіянам, вірменам та іншим невинним жертвам сталінських репресій.

У Хмельницькому хачкари встановлено у 2015 р. до 100-річчя пам'яті жертв Геноциду. В місті Вінниця хрест-камінь встановлено у 2016 р. до дня пам'яті жертв Геноциду. Бережанський хачкар освячено в 2015 р. до 100-ліття річниці Геноциду вірмен. Ще один хачкар встановлено у м. Кам'янець-Подільський, в 2005 р. до 90-річчя пам'яті жертв геноциду вірмен. Хрест-камінь знаходиться на території комплексу Вірменської церкви Святого Миколая.

Відомими художниками та скульпторами міста Іджеван (традиційний осередок килимарства та виготовлення хачкарів) є такі: М. Мхітарян, С. Саркісян, А. Гукасян, А. Давтян, тощо. Переважна більшість сучасних майстрів, що виготовляють хачкари в Україні наслідують давні вірменські традиції. Серед українських майстрів з виготовлення хачкарів варто назвати таких: С. Тігранян (Київ), С. Маргарян (Полтава), В. Даллакян (Полтава), Г. Мартіросян (Харків), Х. Данелян (Київ). Однак, наслідуючи давні традиції, зазвичай і на українських хачкарах ставиться ім'я замовника чи благодійника, дещо рідше – майстра.

Знаковою подією вважаємо виставку вірменських хачкарів на території Національного заповідника «Софія Київська». Дата проведення безкоштовної виставки просто неба – 16. 06. 2017 – 01. 07. 2017 р. За інформацією від вірменської громади, численні хачкари, експоновані в заповіднику, після виставки прямуватимуть до різних міст України, де їх буде свячено та урочисто встановлено. Тобто викладений вище перелік хачкарів є невичерпним, адже у 2018 році буде освячено ще близько 10-ти одиниць. За три дні до виставки хрест-каменів, 13-го червня 2017 р., проведено відкриття ще однієї виставки під назвою «Вірменські ікони України», де представлено більш ніж два десятки репродукцій середньовічних вірменських ікон з різних церков України. Зокрема, центральною позицією є Вірменська Богородиця (її копія прикрашає інтер'єр вірменської Дзвіниці в Кам'янці-Подільському). Така активна увага вірмен до своїх пам'яток стає рушійною силою до подальшої культурної діяльності громад.

За проведеними дослідженнями протягом періоду незалежності в Україні було офіційно освячено більше 45 хачкарів. Будівництво і збереження пам'яток є однією з важливих функцій роботи вірменських культурних товариств. Виявлення хачкарів України, що створені за роки незалежності становить не лише важливий напрямок у пам'ятко охоронній діяльності, а й відображає етно-культурну діяльність вірменської діаспори. На шляху формування України, як демократичної і культурно розвинутої держави, дуже важливо знати, зберігати, й примножувати свої матеріальні та духовні пам'ятки. Перспективність здійсненого дослідження вбачається у виявленні і описі усіх хачкарів (включаючи надгробні) і наданні їм охоронного статусу. Введення у науковий обіг конкретної інформації про плідну діяльність кожної етнічної спільноти збагачує загальнодержавну скарбницю культури України.

Література

1. Арсенян М. Храмова архітектура вірмен-переселенців на теренах України : дис. ... канд. арх. наук : 18.00.01 / Арсенян Марія Юріївна. – К. : НАОМА, 2015. – 329 с.
2. Байбуртский А. М. Хачкары и росписи позднесредневековой армянской церкви в селе Грушевка (Сала) / А. М. Байбуртский // Исследования по арменистике в Украине. – Симферополь, 2008. – №1. – С. 13–18.
3. В сердце моем болит Армения. Армения в творчестве Бориса Чичибабина. – К.: Издательский дом Дмитрия Бурого, 2017. – 120 с.
4. Гаврилова А. Н. Хачкары из фондов Феодосийского краеведческого музея / А. Н. Гаврилова // Сборник докладов 2-го международного симпозиума по армянскому искусству. – Ереван, 1981. – №3. – С. 95–102.
5. Гроссман В. Из путевых заметок [Электронный ресурс] // Киевская городская библиотека. – Режим доступа: <http://lib.misto.kiev.ua/PROZA/GROSSMAN/dobro.dhtml>. – Назва з екрану. Дата доступу: 01.05.2017
6. Дашкевич Я. Р. Армянские рельефные кресты Львова и Каменец-Подольского XIV-XVII вв. / Я. Р. Дашкевич // Историко-филологический журнал. – Ереван : Изд. Академии наук Армянской ССР, 1980. – № 3. – С. 120–140.
7. Довлатбекян А. Тенденции и традиции развития хачкаров в контексте народной культуры Армении : автореф. дис. на получ. науч. степени канд. искусствоведения : спец. 17.00.04 / А.А. Довлатбекян. – М.: Московский государственный художественно-промышленный университет им. С. Г. Строганова, 2005. – 36 с.
8. Гаюк І. Ілюстрована енциклопедія вірменської культури в Україні. З каталогізованим додатком переліку пам'яток вірменської культури в музеях та заповідниках / І. Гаюк. – Львів : Афіша, 2012. – 992 с.
9. Ղազարյան Վ.Խաչքար / Վիզեն Ղազարյան // Քրիստոնյա Հայաստան Հանրագիտարան. — Երևան : Տպագրատուն Երևան, 2002.— Է.432—434. [Казарян В. Хачкар / В. Казарян // Энциклопедія християнської Вірменії. – Ереван : Видавництво «Ереван», 2002. – С. 432–434]
10. Кириллова Ю. Армения - открытый музей / Ю. Кириллова. – М. : Искусство, 1969. – 174 с.
11. Khachkar – symbol of armenian identity, "The Origins of Khachkar", retrieved from : <http://www.khachkar.am/en/origins/>
12. Khachkar – symbol of armenian identity, "Erection and Functions of Khachkar", retrieved from : http://www.khachkar.am/en/khachkar_function
13. Саргсян Т. Крым: Монастырь Сурб Хач / Т. Саргсян, М. Петросян // – Симферополь : ЧП «Предприятие Феникс», 2008. – 144 с.
14. Якобсон А. Армянские хачкары / А. Якобсон. – Ереван : Айастан, 1986. – 103 с.

References

1. Arsenian, M.U. (2015). Temple Architecture of Armenian Migrants in Ukraine. Candidate's thesis. Kyiv, NAOMA [in Ukrainian].
2. Baiburtskyi, A.M. (2008). Khachkars and Murals of the Late Medieval Armenian Church in the Village of Grushevka (Sala). Yssledovanyia po armenystyke v Ukrayne, 1, 13–18 [in Russian].
3. In my Heart Armenia Hurts. Armenia in the Work of Boris Chichibabin. (2017). Kyiv: Publish house of Dmytro Buraho [in Russian].
4. Havrylova, A. (1981). Khachkars from the Funds of Theodosia Museum of Local Lore. Sbornyk dokladov 2-ho mezhdunarodnoho sympozyuma po armianskomu yskusstvu, 3, 95–102 [in Russian].
5. Grossman, V. (2002). From Travel Notes. Kyiv City Library. Retrieved from <http://lib.misto.kiev.ua/PROZA/GROSSMAN/dobro.dhtml>
6. Dashkevych, Ia. (1980). Armenian Relief Crosses of Lviv and Kamenetz-Podolsky XIV-XVII Centuries. Ystoryko-fylolohycheskyi zhurnal, 3, 120–140 [in Russian].
7. Dovlatbekian, A. (2005). Tendencies and Traditions of the Development of Khachkars in the Context of the National Culture of Armenia. Extended abstract of candidate's thesis. Moscow: МНРА im. Strohanova [in Russian].
8. Haiuk, I. (2012). Illustrated Encyclopedia of Armenian Culture in Ukraine. With the Addition of Cataloged List of Monuments of Armenian Culture in Museums and Nature Reserves. Lviv: Afisha [in Ukrainian].
9. Kazarian, V. (2002). Khachkar. Encyclopedia of Christian Armenia, Erevan, Erevan, 432–434 [in Armenian].
10. Kyrylova, Yu. (1969). Armenia – the opened museum. Moscow: Yskusstvo [in Russian].
11. The Origins of Khachkar. Khachkar - symbol of armenian identity. Retrieved from <http://www.khachkar.am/en/origins/> [in English].
12. Erection and Functions of Khachkar. Khachkar - Symbol of Armenian Identity. Retrieved from http://www.khachkar.am/en/khachkar_function/ [in English].
13. Sarhsian, T. (2008). Crimea – Surb Khach Monastery. Simferopol: ChP Predpriyatye Fenyks, Simferopol [in Russian].
14. Yakobson, A. (1986). Armenian Khachkars. Erevan: Aiastan [in Russian].